

Małgorzata Mozer

Rozwój pojęcia "bibliografia" w "Encyclopaedia Britannica"

Acta Universitatis Lodzianis. Folia Librorum 2, 171-198

1991

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Małgorzata Mozer

ROZWÓJ POJĘCIA "BIBLIOGRAFIA" W "ENCYCLOPAEDIA BRITANNICA"

Śledzenie zmian, jakie dokonywały i dokonują się w nauce, w jej aparacie pojęciowym i jego zakresach znaczeniowych, to z badawczego punktu widzenia zagadnienie niezwykle interesujące, ale też nadzwyczaj trudne. Aby sprostać takiemu zadaniu, ukazać procesy ewolucyjne, jakie miały miejsce w określonej dziedzinie, określić ich zmieniające się pola badawcze, zdefiniować podstawowe pojęcia, należałoby wykorzystać różnorodne i bogate źródła, poddać szczegółowej analizie dotychczasowe piśmiennictwo fachowe, w tym m. in. studia, podręczniki i pryczyynki naukowe, czasopisma oraz specjalistyczne słowniki terminologiczne. Wartościowym źródłem, godnym uwagi z tej racji, że stanowi odbicie najnowszych osiągnięć i postępu w badaniach naukowych, mogą być również encyklopedie ogólne. Posiadają one dwie zasadnicze cechy ważne z punktu widzenia niniejszej pracy. Po pierwsze są tym podstawowym źródłem, po które sięga każdy, by ustalić ogólnie przyjętą definicję dla jakiegoś zagadnienia, sprawdzić obowiązującą terminologię itp. Z uwagi na swój "normatywny" charakter jest początkiem wszelkich prac naukowych. A dla wielu korzystających jest nie tylko pierwszym ale i ostatecznym źródłem poszukiwań, gdyż odpowiada wyczerpująco na zapytania czytelnika. Po drugie zaś zadaniem encyklopedii jest podanie informacji naukowo uzasadnionych, pewnych, budzących zaufanie.

Do takich źródeł należy m. in. "Encyclopaedia Britannica" (EB), która jest jedną z najbardziej znanych i uznanych encyklopedii na świecie z przeszło dwóchsetletnią historią. W 190 rocznicę swego istnienia doczekała się opracowania historycznego oraz dwóch prac krytykujących klerykalizm i nieaktualność współczesnych jej wydań¹.

¹ H. K o g a n, The Great Encyclopaedia Britannica. The story of the Encyclopaedia Britannica, Chicago, Univ. of Chicago Press

Do dziś jednak stanowi jedną z ważniejszych encyklopedii. Stworzona przez Brytyjczyków w ciągu ostatniego stulecia traciła stopniowo swój narodowy charakter, mimo to wydaje się być nadal kompetentnym źródłem do badania angielskiej myśli bibliograficznej. Prześledzenie rozwoju samej EB pozwoli na lepsze zrozumienie zmian zachodzących w omawianych hasłach.

Encyclopaedia Britannica powstała pod wpływem doświadczeń encyklopedystów francuskich i sławy, jaką cieszyło się dzieło Diderota i d'Alemberta. Twórcami jej byli: drzeworytnik - Andrew Bell, drukarz - Colin Macfarquhar i wydawca - William Smellie. Pierwsze trzutomowe wydanie ukazało się w Edynburgu w latach 1768-1771² i zawierało krótkie hasła przedmiotowe bez artykułów biograficznych i historycznych. Drugie - o trzykrotnie większej objętości - zostało opublikowane po sześciu latach³. Trzecie wydanie w 18 tomach było ostatnim, jakie ukazało się w XVIII w. i pierwszym, w którym pojawiły się długie hasła-eseje, charakterystyczne dla wszystkich późniejszych edycji. Od tego momentu EB zaczyna zdobywać opinię kompetentnego źródła informacji i utrwalac ją w całym następnym stuleciu, w którym funkcjonowała jako środek komunikacji naukowej. Dwudziestotomowe wydanie 4, które ukazało się w pierwszym dziesięcioleciu XIX w. było uzupełnieniem poprzedniego. Pierwsze 18 tomów przedrukowano z trzeciej edycji EB. Tylko tomy 19-20 zawierały nowo opracowane hasła. Wśród pozostałych pięciu wydań encyklopedii⁴, jakie ukazały się w XIX w. jedno było całkowicie nowymi opracowaniami, inne stanowiły przedruki z dodanymi tomami uzupełnień. Najśłynniejsze z nich to wydanie 9, które ukazało się w latach 1875-1889 i przeszło do historii jako "wielki pomnik wiktoriańskiej nauki".

Przez cały wiek XIX "Encyclopaedia Britannica" budowała swój prestiż dzięki starannemu opracowaniu i stałemu zapewnianiu sobie współpracy wybitnych umysłów epoki. Nazwiska Thomasa Younga - auto-

1958; J. M a c C a b e, The Lies and Fallacies of the Encyclopaedia Britannica. How powerful and shameless clerical forces castrated a famous work of reference. Girard, Kan., Haldeman-Julius Publications 1947, s.; H. E i n b i n d e r, The Myth of the Britannica, London, MacGibbon and Knee 1964, 390 s.

² Wykaz wszystkich wydań oznaczonych numerami podaje w aneksie.

³ Edinburgh 1777-1784 (według opisu w "Catalogue of the British Museum" w latach 1778-1783).

⁴ Zob. aneks.

ra znakomitych artykułów z dziedziny anatomii, fizjologii, inżynierii, fizyki i lingwistyki, Waltera Scotta - autora haseł "dramat" i "powieść" czy Davida Ricardo (handel, ekonomia polityczna) dodawały jej splendoru i podnosiły zaufanie do poziomu encyklopedii. Szczytowym osiągnięciem było wspomniane wydanie dziewiąte, które jako ostatnie związane było z tradycją intelektualną Edynburga, gdzie EB od stu lat opracowywano i wydawano. Wśród 1500 współpracowników tej edycji znaleźli się tacy literaci i naukowcy angielscy jak Algernon C. Swinburne, Matthew Arnold, Andrew Lang, Thomas Henry Huxley, William Thompson (lord Kelvin), John William Rayleigh, Alfred Russel Wallace oraz zagraniczni (jak księżę Kropotkin) angażowani przez wydawców. Rezultatem ich pracy była wspaniała encyklopedia. Jej obszernie hasła-eseje funkcjonowały jako autorytatywne opracowania z danej dyscypliny⁵.

Dążenie do rzetelności sprawiło, że EB była raczej konserwatywna. W cytowanej pracy "The Myth of the Britannica" H. Einbinder podaje przykład teorii Darwina i Wallace'a ogłoszonej w 1859 r., o której nie ma najmniejszej wzmianki w wydaniu dziewiątym, gdyż prace o zmienności gatunków i doborze naturalnym były wówczas przedmiotem polemik. Nie zostały uznane przez twórców encyklopedii za fakty naukowo pewne. Pominęto je zatem, gdyż "»Encyclopaedia Britannica« nie może stanąć po żadnej stronie, ponieważ powinna mieć do czynienia z wiedzą raczej niż opiniami"⁶.

Uczoność encyklopedii podnosił jeszcze fakt, iż wydawcom nie zależało, aby upraszczać lub popularyzować jej zawartość. Stąd też dziewiętnastowieczna "Encyclopaedia Britannica" była przede wszystkim środkiem naukowej komunikacji, nie zaś źródłem informacyjnym dla szerokiego kręgu odbiorców. Dla przeciętnego użytkownika jej język i metoda były zbyt hermetyczne w odbiorze, nie dostosowane do jego poziomu.

Od roku 1898, tzn. od początku prac nad wydaniem 10, EB przeszła w ręce wydawców amerykańskich - Horace'a Hoopera i Waltera Jacksona. Amerykanie już wcześniej dostrzegli korzyści finansowe i wy-

⁵ Najjaskrawszym przykładem jest artykuł Petera Guthriego Taita na temat mechaniki, który był przedrukowywany przez lata jako standardowy tekst z tego przedmiotu (P. G. Tait, Mechanics, [in:] Encyclopaedia Britannica, 9th ed., vol. 15, Edinburgh 1878, s. 676-749).

⁶ Einbinder, l.c.; s. 38.

kupili prawa na reprint ostatniego, dziewiątego wydania. Londyński "Times" w zamian za pomoc w przewycięzaniu własnych trudności pieniężnych udzielił wydawcom swej nazwy i prestiżu dla zdobycia prenumeratorów. H. Hooper i W. Jackson obniżyli dotychczasową cenę z 42 do 14 funtów i reprint stał się sukcesem handlowym. Dzięki renomie "Timesa" i reklamie sprzedano aż 30 tys. egzemplarzy i uzyskano zamówienia na 32 tys. egzemplarzy planowanego wydania dziesiątego⁷.

W trakcie pracy nad wydaniem dziesiątym dotychczasowi wydawcy Adam i Charles Black pozbyli się wszystkich pozostałych praw na rzecz Amerykanów i słynna brytyjska instytucja przeszła formalnie w nowe ręce. Nie wpłynęło to jednak na zawartość encyklopedii, gdyż "Times" zachował pełną kontrolę edytorską. Wydawnictwo to nie straciło swego brytyjskiego charakteru aż do wydania czternastego z 1929 r.

Po zakończeniu prac nad edycją z 1902 r. H. Hooper rzucił hasło sporządzenia całkowicie nowego wydania. Rozstał się ze swym współnikiem Jacksonem i związał z Uniwersytetem w Cambridge. To pozwoliło mu pozbyć się kłopotów finansowych, w jakie popadł po wycofaniu udziałów Jacksona i jednocześnie zapewniło encyklopedii naukową wiarygodność. Rezultatem współpracy 168 członków Towarzystwa Królewskiego, 56 prezesów i sekretarzy towarzystw naukowych, 47 pracowników British Museum⁸ i wielu innych luminarzy życia intelektualnego była "the Monarch of Encyclopaedias" (Królowa Encyklopedii) wydana w latach 1910-1911 w 29 tomach. Od wydania jedenastego - pierwszego, które nie było związane ze środowiskiem naukowym Edynburga, zmienia się styl EB: obszernie eseje zastąpione zostały artykułami bardziej skondensowanymi. Skrócono nawet te przedrukowywane z wydania dziewiątego. Najbardziej ucierpiały na tym hasła biograficzne, które, pozbawione błyskotliwych akapitów, wiele straciły w stosunku do "klasycznych esejów dziewiętnastowiecznych", nie liczących się z długością hasła, zawierających subiektywne wrażenia autora i przeplatanych anegdotami. Pewną rekompensatą było zwiększenie liczby haseł z 17 do 40 tys. w wydaniu jedenastym.

Kolejne ważne wydanie w historii EB (wydania 12 i 13 były tylko uzupełnieniami) to edycja z 1929 r. Od tego momentu encyklopedia

⁷ Ibidem, s. 43-44.

⁸ Ibidem, s. 50.

traci swój brytyjski charakter: ze spółki wyłączył się "Times", utworzono osobne instytucje wydawnicze w Londynie i Nowym Jorku, z 3500 współpracowników 50% stanowili Amerykanie (podczas gdy przy wydaniu 11 na 1500 pracowników było zaledwie 123 Amerykanów). Jedynym angielskim akcentem pozostała brytyjska pisownia haseł. Następcy Hoopera (zmarł w 1922 r.) nie potrafili wykorzystać wszystkich walorów handlowych encyklopedii, więc nie stała się takim sukcesem finansowym jak wcześniejsze XX-wieczne edycje. Po opublikowaniu 14 wydania (w 1929 r.) EB zaczęła zmieniać swe oblicze. Z upływem czasu dezaktualizowała się, ale nie było funduszy na nowe uzupełnione wydanie lub suplementy. Dla rozróżnienia kolejnych wznowień zaczęto używać tylko daty wydania. Podjęto także proces stałego poprawiania i aktualizowania wybranych haseł. EB nie przynosiła oczekiwanych zysków i już w czasie drugiej wojny światowej następcy Hoopera - Sears i Roebuck chcieli pozbyć się tego balastu. Moment jednak nie był najlepszy na zainteresowanie nabywców ofertą sprzedaży EB. Dopiero w 1943 r. Uniwersytet w Chicago przyjął ostatecznie ich propozycję głównie dzięki entuzjazmowi i osobistemu zaangażowaniu Williama Bentona, który zaoferował własne pieniądze (przyczyną wcześniejszej odmowy była zbyt wysoka cena).

Chociaż głosy krytyki od dawna zwracały uwagę na to, iż EB nie odzwierciedla stanu wiedzy, nie było wówczas warunków na nową edycję. Proces ciągłej weryfikacji - jaki przyjęto - polegał na sprawdzaniu starych, przedrukowywanych haseł i ich aktualizacji. Do pracy zatrudniono absolwentów uniwersytetu, a wynikiem ich działania była zmiana 50 mln słów. Nową tendencją stało się takie ujmowanie materiału, by mógł być używany przez lata (np. zastępowanie aktualnych danych statystycznych relacjami procentowymi zjawisk).

Pomimo ciągłej aktualizacji niektórych haseł encyklopedia straciła w wielu przypadkach sławę kompetentnego i wiarygodnego źródła naukowego. W przytaczanej pracy Einbindera autor porównał wydanie z roku 1964 z wcześniejszymi i wykazał, że uznanie, jakim zasłużenie cieszyły się dziewiętnastowieczne i przedwojenne edycje encyklopedii, dla wydań późniejszych jest tylko legendą. Wiele haseł (szczególnie biograficznych) było nadal przedrukowywanych z "uczonego" wydania dziewiętego.

Ostatnią rewolucyjną zmianą w historii EB było wydanie 15 z roku 1974 całkowicie przeobrażające jej oblicze. W przyjętej wówczas

postaci ukazuje się do dziś. "The New Encyclopaedia Britannica" składa się z trzech części o odrębnych tytułach i numeracji tomów⁹. Kluczem do całości, ułatwiającym korzystanie z EB, jest jednotomowa "Propaedia. Outline of Knowledge and Guide to the Britannica". Część druga to dziesięciotomowa "Micropaedia. Ready Reference and Index", która najbardziej przypomina polskie encyklopedie PWN z hasłami ujętymi w krótkie definicje. Część trzecia najbardziej podobna do dotychczasowej formy EB to "Macropaedia. Knowledge in Depth". Zawiera ona obszernie artykuły opracowane przez specjalistów z danej dziedziny i połączone odsyłaczami z hasłami zamieszczonymi w "Micropaedia". Wydanie 15 EB opracowane zostało przy współudziale kilkunastu uniwersytetów i specjalistów ze 131 krajów. Nie jest już tylko dziełem Anglików czy Amerykanów lecz encyklopedią o charakterze międzynarodowym. Warto przyjrzeć się, jak użytkownik encyklopedii ogólnej był informowany o wybranej dziedzinie - bibliografii. Analiza zmian zachodzących w kolejnych hasłach "bibliografia" w EB pozwoli poznać, jak przebiegał proces przemian nauki określanej tym terminem. Czy istotnie hasło zawsze nadążało za nowościami naukowymi tej dyscypliny? Jak Anglosasi pojmowali bibliografię i jak o niej informowali użytkownika do momentu ukazania się fachowej encyklopedii z tej dziedziny, tj. "Encyclopedia of Library and Information Science" (New York 1969)? A jak później?

Hasło "bibliografia" pojawia się po raz pierwszy w wydaniu trzecim z 1797 r.¹⁰, a kolejne jego wersje występują w tych edycjach, które są ważne w historii EB (zob. tab. 1). Przyjęty wówczas styl stał się obowiązujący dla wszystkich późniejszych dziewiętnastowiecznych wydań EB. Nie dotyczył jednak nowo wprowadzonego hasła "bibliografia", które jest lakoniczne i - jak związane z nim "książka" i "bibliotheca" - nie sygnowane żadnym nazwiskiem w przeciwieństwie do większości zamieszczonych tam haseł, obszernych i podpisanych¹¹. Naj-

⁹ Badana edycja EB z 1986 r. ma wspólną numerację tomów dla części "Micropaedia" i "Macropaedia" od 1 do 29.

¹⁰ Informację o tym, że hasło nie ukazało się w dwu pierwszych wydaniach EB, powtarzam za: The Encyclopaedia Americana. The International Reference Work, vol. 3, New York: Americana Co-1957, s. 674.

¹¹ Bibliography, [in:] Encyclopaedia Britannica, 3rd ed., vol. 3, Edinburgh: A. Bell and C. Macfarquhar 1797, s. 220; Bibliotheca, ibidem, s. 220; Book, ibidem, s. 363-367.

T a b e l a 1

Zestawienie haseł "bibliografia" odnalezionych w EB

Wydanie, redaktorzy	Autor i struktura hasła "bibliografia"	Hasła towarzyszące
1	2	3
Wyd. 3 Edinburgh 1797 Red. C. Macfar- quhar, G. Gleig	nie podpisane	bibliotheca książka
Wyd. 9 Edinburgh 1875- -1889. Red. T. S. Baynes, W. R. Smith	E. Fairfax Taylor: Biblio- grafia 1. Wstęp 2. Części składowe książki 3. Wczesne druki 4. Książki rzadkie i cenne 5. Wydania klasyczne 6. Książki anonimowe i dru- kowane pod pseudonimem 7. Książki zakazane 8. Katalogi i słowniki bi- bliograficzne 9. Klasyfikacja książek 10. Ogólne zagadnienia biblio- grafii	drukarstwo iluminacja introligatorstwo książka paleografia papier
Wyd. 11 Cambridge 1910- -1911 Red. H. Chisholm	Alfred William Pollard: Bi- bliografia i bibliologia 1. Wstęp 2. Badanie i kolacjonowanie 3. Opis 4. Rejestrowanie i porządko- wanie 5. Bibliografia bibliografii	bibliofilstwo* drukarstwo eksklibrysy ^a iluminowane rękopi- sisy* ilustracja* inkunabuły* introligatorstwo książka *księgarstwo ^b paleografia papier

Tabela 1 (cd.)

1	2	3
<p>Wyd. 14 London-New York 1929 Red. J. L. Garvin</p>	<p>Alfred William Pollard: Bibliografia</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Wstęp 2. Bibliografia formalna 3. Cel kolacjonowania 4. Rejestrowanie i porządkowanie 5. Bibliografia rzeczowa 	<p>zestaw haseł taki sam jak w wydaniu II</p>
<p>Chicago 1960 Red. H. S. Ashmore</p>	<p>Fredson Thomas Bowers: Bibliografia</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Wstęp 2. Bibliografia rejestracyjna <ol style="list-style-type: none"> a) ogólna b) formalna c) przedmiotowa d) autorska 3. Bibliografia analityczna (krytyczna) <ol style="list-style-type: none"> a) bibliografia opisowa <ul style="list-style-type: none"> - dokumenty prymarne - identyfikacja i porządkowanie - inne informacje b) bibliografia tekstu <ul style="list-style-type: none"> - charakterystyka zewnętrzna rękopisu - różnice w druku - przekaz tekstu 	<p>bez zmian</p>
<p>Wyd. 15 Chicago 1974</p>	<p>Frank C. Francis: Bibliografia</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Wstęp 2. Bibliografia opisowa <ol style="list-style-type: none"> a) typy bibliografii opisowej <ul style="list-style-type: none"> - narodowe - osobowe - przedmiotowe 	<p>bez zmian</p>

Tabela 1 (cd.)

1	2	3
	- przewodniki bibliograficzne b) metody sporządzania spisów - zastosowanie komputerów 3. Bibliografia krytyczna	

* Hasła wprowadzone do EB po raz pierwszy.

^a Hasło z wyd. 10.

^b Księgarstwo i jego problemy omówione zostały we wcześniejszym wydaniu 9 ale w ramach hasła "intrologatorstwo".

prawdopodobniej autorem jego był Colin Macfarquhar - wydawca i jednocześnie redaktor pierwszych 12 tomów encyklopedii¹². Połączony odsyłaczem z "bibliografią" synonimiczny - w znaczeniu spisu - termin "bibliotheca" występuje jako samodzielne hasło encyklopedyczne tylko w trzecim z wszystkich zbadanych wydań EB.

Losy dziewiętnastowiecznych haseł trudne są do odtworzenia, gdyż w polskich bibliotekach - jak wynika z rozpisanej kwerendy - nie ma wcześniejszych niż dziewiąte wydanie EB. Wszystkie są w posiadaniu Biblioteki British Museum w Londynie. Nie udało się uzyskać stamtąd żadnych informacji dotyczących hasła "bibliografia" w dziewiętnastowiecznych edycjach EB (tzn. w wydaniach od 4 do 8), choć autorka podejmowała takie próby, korzystając z pośrednictwa British Council w Warszawie. Z konieczności zatem rozważania ograniczają się do materiałów posiadanych przez polskie biblioteki. Świadomie pominięto inne opracowania niż przyjęte we wstępie źródło. Pierwszy obszerny artykuł na temat bibliografii, do którego udało się dotrzeć i z którym można zestawić tę XVIII-wieczną definicję,

¹² Podobna sytuacja miała miejsce przy innych edycjach EB, kiedy to redaktorzy byli jednocześnie autorami niektórych haseł. W. Smellie opracował większość z nich w wyd. 1 a W. R. Smith był autorem ok. 200 haseł w wyd. 9. Był też inicjatorem wielu nowych haseł, dzięki którym EB stała się pionierem w badaniach naukowych. Zaprosił do współpracy nieznanego wykładowcę z Cambridge Jamesa Frasera, by przygotował hasła "tabu" i "totemizm", co stało się przyczyną jego badań i zaowocowało w przyszłości dziełem "Złota gałąź" (E i n b i n d e r, l.c., s. 41).

pochodzi dopiero z wydania dziewiątego¹³. Iteż wiele pytań dotyczących dziewiętnastowiecznej angielskiej myśli bibliograficznej pozostanie bez odpowiedzi: kiedy bibliografia po raz pierwszy otrzymała w EB opracowanie w postaci eseju tak charakterystycznego dla encyklopedii? kto przed Taylorem podpisał swój artykuł? ile nowych opracowań pojawiło się w XIX w.? ile przedrukowanych?

Hasło "bibliografia" pochodzące z 1878 r. to 13-stronicowy (25 szpalt) esej podpisany przez E. Fairfaksa Taylora. Praca jego nosi wszystkie cechy dziewiętnastowiecznego stylu EB: jest obszerna, rozdęta w szczegółach dotyczących wiedzy niezbędnej do identyfikacji książek przez bibliografa, przeładowana przykładami spisów bibliograficznych związanych z dziewięcioma zagadnieniami wyodrębnionymi przez autora¹⁴. Z artykułem Taylora połączone są za pomocą odsyłaczy następujące hasła: drukarstwo, a ściślej "sztuka drukarska" (typography), "iluminacja" i kryjąca się pod tym samym terminem sztuka iluminowania rękopisów (illumination) oraz "paleografia" (palaecography) i "papier" (paper), bez znajomości których bibliograf nie może się obejść, a przede wszystkim "książka" (book) – omówienie podstawowego przedmiotu bibliografii i związane z nią "introligatorstwo" (book-binding). Nie można niestety ustalić, które z nich towarzyszą hasłu "bibliografia" po raz pierwszy, a które pojawiły się już we wcześniejszych dziewiętnastowiecznych edycjach EB.

Rekonstrukcja dalszych losów hasła "bibliografia" nie była trudna, gdyż w Polsce jest wiele wydań XX-wiecznych. Na podstawie badania edycji dziesiątej z 1902 r. (w zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu) stwierdzono, że artykuł Taylora przedrukowano razem z wszystkimi 24 tomami wydania dziewiątego bez zmian. W dodanych dziesięciu nowych tomach ukazało się inne opracowanie hasła "introligatorstwo", pojawiające się po raz pierwszy hasło "ekslibrisy" (book-plates) autorstwa Egertona Castle'a oraz "drukowanie książek" (book-printing) uzupełniające "sztukę drukarską". Ten ostatni artykuł jest szczególnie interesujący, ilustruje bowiem dbałość wydawców o zachowanie aktualności encyklopedii nawet w wydaniach, które były przedrukami. Jeśli zachodziły zmiany i wydarzenia istotne dla opisywanego zagadnienia, dodawano w tomach

¹³ E. F. Taylor, Bibliography, [in:] Encyclopaedia Britannica, 9th ed., vol. 3, Edinburgh: A. and C. Black 1878, s. 651-663.

¹⁴ Zob. tab. 1.

uzupełnień nowe fachowo opracowane hasła. Wspomniany artykuł dotyczy spraw współczesnych, a mianowicie osiągnięć Williama Morrisa i jego oficyny Kelmscott Press w dziedzinie druku pięknego. Autorem opracowania był angielski artysta-drukarz drzeworytnik i jeden z założycieli Vale Press - Charles Ricketts¹⁵.

Jako samodzielne hasło owo "drukowanie książek" nie występuje w żadnej późniejszej edycji EB. Wszystkie problemy sztuki typograficznej, jej historii i zagadnienia pięknego druku omawiane były w ramach artykułu "sztuka drukarska" (typography).

Interesujące hasło "bibliografia", w którym odnajdujemy jego nową prezentację, pochodzi z wydania jedenastego¹⁶. Napisane po 33 latach przez Alfreda Williama Pollarda jest w stosunku do poprzedniego znacznie zwięźlejsze i objętościowo o 2/3 skromniejsze. Nazwisko autora zapewnia zaś o fachowości i naukowej wartości opracowania. A. W. Pollard był wówczas pracownikiem British Museum, profesorem bibliografii w King's College w Londynie, honorowym sekretarzem Towarzystwa Bibliograficznego (Bibliographical Society), wydawcą serii "Books about Books" i czasopisma "Bibliographica"¹⁷ oraz współwydawcą "Library"¹⁸. Jego artykuł znakomicie ilustruje zmianę stylu encyklopedii - jest rzetelny, precyzyjny i powściągliwy. Warto zauważyć, że zmniejszyła się objętość artykułu dotyczącego bibliografii a poszerzyła liczba związanych z nią zagadnień, które wydawcy EB wyróżnili samodzielnymi hasłami (zob. tab. 1). Trzy z towarzyszących artykułów opracował Pollard, są to: "bibliofilstwo" (book-collecting) i "inkunabuły" (incunabula) pojawiające się w EB po raz pierwszy oraz "książka" (Pollard współpracował przy czys-

¹⁵ C. R i c k e t t s, Book-printing, [in:] Encyclopaedia Britannica, 10th ed., vol. 26, Edinburgh, A. and C. Black 1902, s. 306; C. J. D a v e n p o r t, Book-binding, ibidem, s. 300-302; E. C a s t l e, Book-plates, ibidem, s. 302-306.

¹⁶ A. W. P o l l a r d, Bibliography and Bibliology, [in:] Encyclopaedia Britannica, 11th ed., New York 1910, s. 908-911.

¹⁷ Bibliographica. Papers on Books, their History and Art. Ed. by A. W. Pollard, 3 vols, London 1895-1897.

¹⁸ The Library. A Quartely Review of Bibliography and Library Lore. Ed. by J.Y.W. MacAlister and A. W. Pollard. New (second) Series, 10 vols, London 1900-1909; Third Series, 10 vols 1910-1919; The Library. A Quartely Review of Bibliography, ed. by A. W. Pollard. Fourth Series, London 1920-1967 jest kontynuacją The Transactions of the Bibliographical Society, 15 vols, London 1893-1920.

ci dotyczącej historii książki). Niektóre hasła są przedrukowane z wydań wcześniejszych: "ekslibrisy" i "introligatorstwo" z wydania dziesiątego a "paleografia", "papier" i "sztuka drukarska" z wydania dziewiątego. Inne - tak jak "bibliofilstwo" i "inkunabuły" - pojawiają się w EB po raz pierwszy. Są to: "iluminowane rękopisy" (illuminated manuscripts), "ilustracja" obejmująca także zagadnienie ilustratorstwa (illustration) oraz "księgarstwo" (book-selling). W przypadku dwóch pierwszych mamy do czynienia wprawdzie z nowymi hasłami, ale problematyka iluminatorstwa i zdobnictwa książkowego była wcześniej opisana w encyklopedii pod hasłem "iluminacja" (zob. tab. 1 - wyd. 9). Termin taki występuje także w wyd. 11, ale dotyczy on wyłącznie optycznego zjawiska iluminacji. Podobnie jest z nie podpisanym jeszcze nowym artykułem "księgarstwo" znajdującym się w edycji z 1910 r. W wyd. 9 zagadnienie to opracowane było w ramach hasła "introligatorstwo". Wymienione w tab. 1 artykuły towarzyszące "bibliografii" wiąże oprócz odsyłaczy wspólny przedmiot oraz jednakowa dla większości angielskich terminów podstawa słowotwórcza - książka (book, book-binding, book-collecting, book-plates, book-printing, book-selling). Repertuar haseł w wyd. 11 nie uległ istotnym zmianom po dziś dzień. Dwie kolejne edycje EB były przedrukami wydania jedenastego, zamieszczony w nich artykuł Pollarda nie zmienił się.

Nową wersję hasła "bibliografia" odnajdujemy w wydaniu cztertnastym z 1929 r. Autorem jest znowu A. W. Pollard¹⁹. Dzięki temu amerykańskizacja encyklopedii nie dotknęła jeszcze hasła "bibliografia". Pollard odwołuje się bowiem wyłącznie do angielskich prac teoretycznych²⁰. Pozostałe artykuły jego autorstwa przedrukowano z wyd. 11 bez zmian. Inne hasła (z wyjątkiem "ekslibrisów" Castle'a) opracowano na nowo.

¹⁹ A. W. P o l l a r d, Bibliography. [In:] Encyclopaedia Britannica, 14th ed., vol. 3, London 1929, s. 539-541. W tym samym roku, w którym Pollardowi powierzono po raz drugi opracowanie hasła "bibliografia", współpracował z EB także Arundell Esdaille - wykładowca bibliografii w Londynie i w Cambridge, przyszły autor podręcznika do bibliografii pt. Student's Manual of Bibliography (London 1931, 2nd ed., 1932). W wydaniu 14 napisał o historii bibliotek, bibliotekach w koloniach i bibliotekach specjalnych w ramach hasła "biblioteki".

²⁰ W załączonej do artykułu literaturze przedmiotu Pollard podaje swoje prace oraz materiały ogłaszane przez W. Grega i F. Madana na łamach "Transactions of Bibliographical Society" (por.

Ostatni artykuł Pollarda przedrukowywano w kolejnych wznowieniach przez 31 lat. W roku 1960 permanentna aktualizacja encyklopedii objęła także hasło "bibliografia"²¹. Autorem nowego opracowania był Fredson Thomas Bowers - profesor literatury angielskiej i wykładowca w University of Virginia, Amerykanin. Uzupełnił on wykaz podręczników i podstawowych tekstów z bibliografii o książki amerykańskie²². Artykuł ten jest ostatni, jaki ukazał się w encyklopedii ogólnej przed pracą Roya Stokesa dla specjalistycznej encyklopedii bibliotekarskiej²³. W sześć lat później (a w 14 lat po artykule Bowersa) EB w nowej postaci przyniosła kolejną wersję hasła "bibliografia"²⁴. Autorem jest Frank C. Francis - dyrektor Biblioteki British Museum w latach 1959-1968. W porównaniu z wymienionymi hasłami w EB jest to najaktualniejsza wersja. Jednak nie wnosi żadnych rewelacji w stosunku do artykułu z "Encyclopedia of Library and Information Science". Wszystko, co zdaje się nowe w hasł-

przypis 30), a także nowy podręcznik R. B. McKerrrowa, *An Introduction to Bibliography for Literary Students* (London 1927). Pomiędzy natomiast starsze pozycje z początku XIX w., do których odwoływał się jeszcze jego poprzednik Taylor w 1878 r.: R. W. Bridgman, *Legal Bibliography*, 1807; T. F. Dibdin, *Bibliomania or Book-Madness*, London 1809; T. H. Horne, *An Introduction to the Study of Bibliography*, London 1814.

²¹ F. T. Bowers, *Bibliography*. [In:] *Encyclopaedia Britannica*, vol. 3, Chicago 1964, s. 588-592. Ze względu na łatwiejszy dostęp posługiwałam się kserokopią z 1964 r. Artykuł ten mógł się pojawić wcześniej niż w 1960 najwyżej o rok lub dwa. W sprawdzonych wydaniach EB do 1957 r. przedrukowywany jest ciągle esej Pollarda z roku 1929. Edycji z 1958 r. nie odnaleziono w polskich bibliotekach. Natomiast w roku 1960 jest już w EB nowa wersja hasła, której autorem jest Bowers.

²² Uzupełnił i uaktualnił literaturę przedmiotu o czasopisma bibliograficzne ("*The Library*", "*Studies in Bibliography*", "*Papers of the Bibliographical Society of America*"), o angielski podręcznik Esdaile'a (por. przypis 19) i dzieło T. Bestermana, *The Beginnings of Systematic Bibliography*, London 1935, 2nd ed. 1936 oraz o prace amerykańskie takie jak: H. B. van Hoese, F. K. Walter, *Bibliography: Practical, Enumerative, Historical*, New York 1928; F. T. Bowers, *Principles of Bibliographical Description*, Princeton 1949.

²³ R. Stokes, *Bibliography*. [In:] *Encyclopedia of Library and Information Science*, ed. Allen Kent, Harold Lancour, vol. 2, New York 1969, s. 407-419.

²⁴ F. C. Francis, *Bibliography*. [In:] *Encyclopaedia Britannica. Macropaedia*, 15th ed., vol. 2, Chicago 1977, s. 978-981 (posługiwałam się kopią przedruku artykułu z 1974 r.).

le Francisa, było już wcześniej w eseju Stokesa. Jednak artykuł ten przedrukowywany jest do dziś. W zbadanym wydaniu z 1986 r. (w zbiorach British Council) zamieszczono go bez zmian, ale nie pod hasłem "bibliografia" lecz pod "historia", gdzie w porządku alfabetycznym prezentowano kolejno historię różnych nauk.

Interesujące jest szczegółowe porównanie badanych haseł. Już pobieżne tylko ich zestawienie pozwala na ciekawą refleksję. Na tym etapie jest to spostrzeżenie mniej naukowe bardziej zaś intuicyjne, oparte na nawykach wynikających z tradycji kulturalnej, w jakiej się wychowujemy. Polski czytelnik EB zauważy jednak, że definicja z 1797 r., w której mówi się o opisie i sporządzaniu wykazów, jest najbliższa naszemu pojmowaniu bibliografii. Pozostałe artykuły natomiast - bez względu na to czy opisywaną naukę nazywają bibliografią, czy bibliologią - prezentują raczej zespół zagadnień odpowiadający w polskiej tradycji nauce o książce.

Przyjrzyjmy się bliżej hasłom i rozważmy: co jest przedmiotem angielskiej bibliografii, jakie stawiano jej zadania, jak ją rozumiano, jakiej używano terminologii?

W wydaniu 3 (1797) bibliografia to przede wszystkim gałąź obszerniejszej nauki o starożytnych zabytkach, zwłaszcza piśmienniczych - archeografii. Podstawowym jej zadaniem jest "badanie i ocena starożytnych rękopisów, zarówno tych w formie książki, jak i tych luzem na papierze czy pergaminie". Nie jest to jeszcze nauka samodzielna. Twórca definicji zaobserwował, że zaczyna ona obejmować zainteresowaniami badawczymi również druki. W tym rozszerzonym znaczeniu bibliografia to umiejętność opisu i zestawiania "pierwszych lub najlepszych wydań książek i właściwego ich rozróżniania". To także nazwa dla "wykazów książek ułożonych według alfabetu, chronologii lub przedmiotów". W tym sensie bibliografia jest synonimem bardziej rozpowszechnionego wówczas terminu - bibliotheca oznaczającego spis prac wszystkich bądź tylko najlepszych autorów z danej dyscypliny²⁵.

Podstawowym zadaniem bibliografii według EB z 1797 r. jest zatem badanie i ocena książki rękopiśmiennej. Sto lat później - w definicji Taylora z wyd. 9 - przedmiotem bibliografii jest wyłącznie książka drukowana. Zainteresowanie rękopisami staje się domeną pa-

²⁵ Hasło "bibliotheca" (zob. przypis 11) nie pojawiło się już w żadnym z badanych wydań EB.

leografii. Taylor odcina się od poglądów bibliografów francuskich i swego angielskiego poprzednika Thomasa Hartwella Horne'a²⁶, (którzy rozciągali badania na książki rękopiśmienne) uznając krytyczne badanie i porównywanie samych tylko rękopisów, ich podział na rodziny, studiowanie starożytnych systemów pisarskich za przedmiot tak szeroki, że wygoda postępowania sugeruje wyodrębnienie z bibliografii tych zagadnień. Także dla Pollarda w 1910 roku (wyd. 11) przedmiot bibliografii to wyłącznie książka drukowana. Jednak już w drugim artykule z 1929 r. (wyd. 14) włączył rękopis ponownie w obręb zainteresowań dyscypliny. Powrót manuskryptów do łask wyjaśnił Bowers w haśle z 1960 r. Podkreślił on, że choć często bywały one zwyczajowo wyłączane z zakresu bibliografii, nie można zignorować faktu, iż stanowią pierwowzór dla badanych druków. Toteż wiedza o rękopisach jest bibliografowi niezbędna. Bowers stwierdził jako pierwszy w EB, że przedmiotem bibliografii jest obok książki także dokument niesamodzielny wydawniczo.

We wszystkich wymienionych artykułach poświęconych bibliografii, jeśli mówi się o książce, to przede wszystkim autorzy mają na myśli książkę starą - inkunabuły oraz druki XVII i XVIII-wieczne. W wydaniu 9 nie ma nawet osobnego hasła "inkunabuły", gdyż problematyka ich została omówiona przez Taylora w ramach "bibliografii". W edycjach późniejszych pojawia się odrębny artykuł poświęcony pierwszemu drukom, ale jest ściśle powiązany z hasłem podstawowym nie tylko przez odsyłacz ale i osobę autora. Esej Pollarda na temat inkunabułów funkcjonuje w EB do dziś. Zainteresowanie nowszą książką datuje się od momentu opublikowania pracy "An Enquiry into the Nature of Certain Nineteenth Century Pamphlets" Johna Cartera i Grahama Pollarda (1934). Zagadnienie książki współczesnej w ramach bibliografii jako pierwszy wyekspozował Roy Stokes w "Encyclopedia of Library and Information Science" a za nim Frank C. Francis w "Encyclopaedia Britannica" (1974). Obaż stwierdzili, że nawet w erze zmechanizowanej produkcji książki uważny bibliograf może posłużyć się metodą typograficzną stosowaną dotychczas tylko do badania sta-

²⁶ T. H. H o r n e stwierdza: "Bibliografia dosłownie oznacza opis książek, w szerszym znaczeniu - znajomość książek [...] Książki są albo rękopisami, albo drukami..." (op. cit., reprint, Detroit 1967, s. 27). Paleografię uznaje za gałąź bibliografii, gdyż wiedza o rękopisach wymaga znajomości materiałów, z których je sporządzano, rodzajów pisma, narzędzi i stylów pisarskich.

rych druków, co w praktyce potwierdzili swą pracą J. Carter i G. Pollard²⁷.

Przez sto lat, jakie dzieli definicję zamieszczoną w trzecim wydaniu EB od artykułu Taylora, dokonała się istotna zmiana w pojmowaniu bibliografii. W 1878 r. jest to już samodzielna nauka o książce z szerokim polem badawczym obejmującym różne rodzaje druków (wymienione w tab. 1), które wymagają od bibliografa znajomości historii drukarstwa, całego procesu produkcyjnego, cech świadczących o kolekcjonerskiej wartości książek. Wszechstronne wykształcenie jest bibliografowi niezbędne do właściwego opisu i klasyfikacji, gdyż książki w swej zmieniającej się w ciągu wieków i różnorodnej formie reprezentują ogólną sumę wszystkich rodzajów wiedzy. Taylor często odwołuje się do osiągnięć Francuzów, jednak w przeciwieństwie do swych francuskich poprzedników²⁸ widzi prawdziwą wartość tej nauki w jej roli służebnej wobec literatury ("handmaid of literature")²⁹. W dążeniu do zachowania praktycznej użyteczności bibliografii nie rozszerza, tak jak oni, zakresu dyscypliny. Pomimo to repertuar zagadnień pozostawionych do zbadania jest szeroki i sprawia, że nauka ta jest bliższa naszemu pojmowaniu bibliologii niż bibliografii.

Tradycje francuskie najsilniej objawiły się w artykule Pollarda z 1910 r. (wyd. 11). W tytule pojawiły się rywalizujące ze sobą terminy - bibliografia i bibliologia. Oba używano dla tej samej nauki, którą Francuzi określali "bibliologie", Niemcy - "Bücherkunde",

²⁷ Metodę typograficzną w piśmiennictwie angielskim nazywa się historyczną bądź bibliograficzną.

²⁸ Achard mówi o bibliografii: "La bibliographie étant la plus étendue de toutes les sciences, semble devoir les renfermer toutes". A Peignot opisuje ją pod zaproponowaną przez siebie nazwą "bibliologie" jako "la plus vaste et la plus universelle de toutes les connaissances humaines". Powtarzam za T a y l o r e m, l.c., s. 652.

²⁹ Jest to relacja wskazująca na usługowy charakter bibliografii a nie na jej podrzędność wobec literatury. Jest to nauka samodzielna, co potwierdza fakt przejęcia przez Taylora schematu klasyfikacji nauk od Hartwella Horne'a, który dzieli wiedzę na: bibliografię, teologię, filozofię, historię i literaturę. Na początku schematu umieszcza on wyodrębnioną z literatury bibliografię, którą uznaje za naukę wstępną do wszelkiej wiedzy o książce. Obejmuje ona: historię literatury, bibliologię (czyli bibliografię podstawową), bibliografię ogólną i bibliografię specjalną. Piąty z wyodrębnionych działów - literatura - to dla Horne'a tylko gramatyka, retoryka i poezja (H o r n e, op. cit., s. 362).

a w polskiej tradycji ustaliła się dla niej ostatecznie nazwa "nauka o książce". Kiedy ukazał się pierwszy artykuł Pollarda w EB wśród bibliografów angielskich nie było jeszcze zgodności, jaki termin przyjąć. Na łamach "Transactions of Bibliographical Society" toczyła się wówczas dyskusja wokół zakresu bibliografii, jej zadań i metod³⁰. Artykuł Pollarda był jeszcze jednym głosem w tej dyskusji. Pod wspólnym hasłem "bibliografia i bibliologia" kryje się "sztuka badania, kolacjonowania i opisywania książek, sporządzania ich wykazów i układania ich w spisy dla celów informacyjnych oraz literatura na ten temat czyli bibliografia bibliografii"³¹. Ostatecznym celem badania druków jest stworzenie wzorcowego opisu egzemplarza każdej książki, jaka pierwotnie zeszła z prasy drukarskiej w najlepszym - literackim, historycznym i typograficznym kształcie oraz wszystkich jej wariantów i wydań. Podstawową metodą prowadzącą do właściwego opisu jest kolacjonowanie druków³². Wymaga ono od bibliografa wszechstronnej wiedzy umożliwiającej ustalenie autorstwa i pochodzenia książki, sprawdzenie, czy opisywany egzemplarz jest zgodny z oryginałem pod względem tej samej liczby kart i tego samego źródła oraz zasygnalizowanie wszelkich zmian w stosunku do pierwowzoru zaistniałych na skutek poprawek wprowadzanych w trakcie druku.

³⁰ O bibliografii pisali: H. B. W h e a t l e y, *The Present Condition of English Bibliography*, TBS 1893, vol. 1, s. 61-90; F. M a d a n, *On Method in Bibliography*, TBS 1893, vol. 1; F. S. F e r g u s o n, *Some Aspects of Bibliography*, Edinburgh 1900; A. W. P o l l a r d, W. G r e g, *Some Points in Bibliographical Description*, TBS 1909, vol. 9, s. 31-52, odb.: London 1950; F. M a d a n, *Degrressive Bibliography*, TBS 1909, vol. 9, s. 53-65.

³¹ A. W. P o l l a r d, *Bibliography and Bibliology*, l.c., s. 908. Bibliografia bibliografii to dla Pollarda nie wykaz spisów bibliograficznych ale wykaz piśmiennictwa-z danej dziedziny, literatura przedmiotu dołączana np. do haseł w EB.

³² Pollard jako pierwszy wyodrębnia z bibliografii zagadnienie opisu uznane za problem osobny i ważny z punktu widzenia metodyki. Standardowy opis powinien składać się według niego z 4 odcinków o stałych elementach: 1) - informacje pozwalające na zidentyfikowanie książki (odpis strony tytułowej, kolofonu i nagłówek); 2) - dane o fizycznej postaci książki (informacje o formacie i formie oraz rodzaju druku, o liczbie arkuszy, składek i kart); 3) - informacje dotyczące treści (podanie zawartości i odpis incipitów); 4) - wszelkie inne dane informujące o pochodzeniu i związkach z innymi egzemplarzami. Standardowy opis nie jest tu wzorcowym opisem dla każdej książki lecz dotyczy wyłącznie egzemplarzy tego samego wydania. M c K e r r o w także podkreśla, że standardowy opis bibliograficzny, który mógłby być zastosowany we wszystkich przypadkach nie jest moż-

W 1929 r. Pollard opracował po raz drugi hasło "bibliografia". Zrezygnował wówczas z alternatywnego terminu bibliologia (bibliology). Autorzy późniejszych artykułów w EB - Bowers i Francis - pomijają nawet faki, że w XIX w. i na początku naszego stulecia nazw tych używano wymiennie. Dla nauki, której przedmiotem jest książka, przyjął się zatem termin "bibliografia". Angielskie pojęcie jest jednak znacznie szersze. Nasze - zarezerwowane zostało dla uporządkowanego spisu dokumentów bądź umiejętności sporządzania takich spisów. Terminem tym określa się jedną z dyscyplin nauki o książce, która bada rodzaje spisów bibliograficznych, ich ewolucję oraz zmiany przedmiotu działań bibliograficznych³³. Angielskie obejmuje także (oprócz wymienionych zagadnień) procesy związane z produkcją książki, które interesują naukę o książce. Potwierdza to fakt, iż termin "bibliologia" nigdy nie funkcjonował w EB jako samodzielne hasło. Jednak należy podkreślić, że angielska "bibliografia" odpowiada tej części nauki o książce, która zajmuje się historią książki. Historyczny aspekt dyscypliny wyeksponowano w wydaniu z 1986 r. zamieszczając artykuł dotyczący bibliografii pod hasłem "historia".

Książkę, jako przedmiot bibliografii, można rozpatrywać bądź z punktu widzenia treści, którą niesie, bądź z punktu widzenia jej cech fizycznych. Tę dwoistość dostrzegł Taylor (wyd. 9, 1878 r.) i rozróżnił w swej definicji bibliografię literacką, zwaną niekiedy intelektualną i materialną. Pierwszą interesował aspekt treściowy książki, drugą zaś - formalny.

Taylor podkreślił, że wcześniej zestawiano spisy bibliograficzne wyłącznie ze względu na treść, gdyż miały one służyć uczonym. Bibliografie miały dostarczać badaczom informacji o najbardziej użytecznych dziełach z danej dyscypliny. Treść opisywanych druków powinna zaś interesować bibliografa jedynie na tyle, by mógł wybrać książki najlepsze ze względu na cel i przeznaczenie bibliografii, by nie wkraczał jednocześnie w pole działania krytyka.

Zainteresowanie cechami fizycznymi druków jest znacznie później-

liwy. Zależy od celu, jakiemu ma służyć i od daty wydania książki, gdyż nie można traktować w ten sam sposób druków z różnych epok (An Introduction to Bibliography for Literary Students, Oxford 1962, reprint z 2nded., 1928, s. 145).

³³ Encyklopedia wiedzy o książce, Wrocław 1971, s. 157 - patrz definicja bibliografii.

sze i wiąże się z rozwojem kolekcjonerstwa i bibliofilstwa w XVIII w. To miłośnicy książek rozpoczęli badania nad zewnętrznymi okolicznościami wpływającymi na ostateczny kształt druków, którym książki zawdzięczały wartość kolekcjonerską. Powstające wówczas bibliografie zestawiały książki ze względu na ich cechy formalne. Były to katalogi aukcyjne i katalogi kolekcji bibliofilskich. Od nich wywodzi Taylor te badania bibliograficzne, które polegały na podaniu zewnętrznej charakterystyki książki, określeniu jej formy, formatu, ceny, ustaleniu drukarza, daty i miejsca druku, historii pojedynczego egzemplarza bądź całej edycji. Stanowią one podstawowe zadanie bibliografii materialnej.

Wszyscy bibliografowie wypowiadający się po Taylorze bądź w EB jak Pollard i Bowers, bądź na łamach prasy jak Walter Greg czy Stephen Gaselee - dostrzegali dwa rodzaje podejścia do książki. Kwestią sporną pozostawała sprawa: czy pierwszeństwo w badaniach przyznać aspektowi formalnemu, czy zainteresowaniu treścią. Pollard w artykule z 1910 r. (wyd. 11) koncentruje się na tych zadaniach bibliografii, które mają prowadzić do stworzenia standardowego opisu książki poprzez właściwą interpretację jej cech formalnych. Dopiero dzieła opisane według jego zaleceń mogą stać się przedmiotem spisu bibliograficznego. Pollard, tak jak wcześniej Taylor, uważa że zainteresowanie treścią książki jest w bibliografii niezbędne, o ile służy wyłącznie właściwemu zaklasyfikowaniu w ramach przyjętego układu. Klasyfikację wiedzy ludzkiej pozostawia filozofom i uczonym, gdyż znajomość jakiejś nauki i jej historii, choć niezbędna do stworzenia dobrego spisu, jest zewnętrzną w stosunku do samej bibliografii. Ta zaś powinna wskazywać ogólne zasady układania książek ze względu na cel i potrzeby użytkownika oraz granice stosowania danego układu³⁴. W trzydzieści lat później (wyd. 14, 1929 r.) Pollard wyeksponował nieco aspekt treściowy dzieląc bibliografię na formalną, zajmującą się książką w jej fizycznej postaci i rzeczową, której przedmiotem zainteresowania jest treść opisywanej książki. Jednak wszystkie podstawowe zadania stawiane przez całą naukę przypisał bibliografii formalnej.

³⁴ Bibliografowie angielscy - inaczej niż francuscy, do których często się odwołują - nie włączali zagadnień klasyfikacji w zakres bibliografii, gdyż w Anglii klasyfikacja nauki była gałęzią filozofii. Zatem i Taylor i Pollard zalecali korzystanie z klasyfikacji opracowanych przez specjalistów na potrzeby własnych dziedzin.

Główny jego przeciwnik w teoretycznej dyskusji na łamach prasy W. Greg jeszcze w 1912 r. akceptował zasadniczy podział na bibliografię "systematyczną" polegającą na opisie i klasyfikacji książek oraz "krytyczną", czyli naukę o książce jako przedmiocie materialnym³⁵. Później oddzielił on termin "bibliografia" od pierwszego znaczenia używając go tylko dla porównawczego i historycznego badania książek od strony formalnej³⁶. Zainteresowanie treścią wyłączył z zadań tej nauki pozostawiając badanie cech literackich książek specjalistom innych dziedzin. Tylko cechy fizyczne uznał za właściwe bibliografii³⁷. Stąd też w jego koncepcji nie zmieściła się bibliografia systematyczna, która nie mogła oprzeć się jedynie na badaniu cech formalnych³⁸. Od tego momentu dla Grega bibliografia była nauką o "przekazie dokumentu literackiego"³⁹ i "podstawowym narzędziem w badaniach literackich", gdyż zasadniczy wpływ na przekaz tekstu wywierały właśnie warunki, w jakich powstawała książka⁴⁰.

Polemizujący z nim Stephen Gaselee kładł natomiast nacisk na pierwsze znaczenie bibliografii, jako tej nauki, która z założenia interesuje się treścią książki, gdyż jej celem jest stworzenie spisu bibliograficznego dla określonego użytkownika. Podobnie jak Pol-

³⁵ W. G r e g, What is Bibliography?, TBS 1912, vol. 12, s. 39-53.

³⁶ Tenze, Bibliography - an Apologia. The Library, 4th, ser. 1932, vol. 12, s. 113-143.

³⁷ "We habitually use the word «book» in two completely different senses. If I threaten literally to throw a book at the head of an obstinate heretic, I mean by «book» something quite different from what I do if I refer him to some book in order to affect his conversion. It is also I think true that the former sense of the word is the earlier, just as my reaction associated with it is the more primitive. The distinction here drawn is one that nobody would dispute once it is pointed out: it is not always so clearly recognised that it is the first sense that is alone relevant in bibliography". Cyt. za: S t o k e s, op. cit., s. 407.

³⁸ W. G r e g, The Present Position of Bibliography. The Library, 4th, ser. 1931, vol. 11, s. 259.

³⁹ "Books are the material means by which literature is transmitted; therefore bibliography, the study of books, is essentially the science of the transmission of literary documents" (G r e g, Bibliography - an Apologia, l.c., s. 114).

⁴⁰ "[Bibliography is] a fundamental instrument in literary research [because] the problems of textual transmission arise directly out of the peculiar conditions of copying and printing, and of bookmaking in general" (W. W. G r e g, Summary of "What is Bibliography?", TBS 1912, vol. 12, s. 11).

lard uważał, że sporządzanie wykazów i opis książek jest działalnością znacznie starszą i od dawna znaną pod nazwą bibliografia⁴¹.

Ostatecznie ustaliło się przekonanie, że bibliografia powinna interesować się formalną stroną książki przede wszystkim, ale nie może całkowicie oddzielać formy od treści, którą niesie. Widać to w artykule Bowersa (1960).

Pod wpływem poglądów, które wysuwały na pierwsze miejsce zainteresowanie cechami formalnymi książki, podział zaproponowany przez Bowersa opiera się na rozróżnieniu celów, dla jakich bada się druki w ich fizycznej postaci. Bibliografia rejestracyjna polega na sporządzeniu spisu książek zgodnie z ich powiązaniem formalnymi lub treściowymi, a bibliografia analityczna odkrywa związki między procesem produkcyjnym a ostatecznym jego rezultatem - książką i analizuje wpływ, jaki proces ów wywarł na poszczególne egzemplarze. Aspekt treściowy jest wtórny wobec formalnego i występuje jedynie w ramach działań bibliografii rejestracyjnej. Jest on bowiem istotny tylko dla tych spisów, które zestawiają książki ze względu na tematykę.

Przyjrzyjmy się teraz, jakie zadania stawiali przed bibliografią autorzy haseł w EB i jaką posługiwali się terminologią. Punktem wyjścia do tej części rozważań będzie podział bibliografii na rejestracyjną i krytyczną zaproponowany przez Bowersa w wydaniu z 1960 r. Nie pochodzi on z najnowszego artykułu w EB, ale obowiązuje do dziś. Przyjęta przez Bowersa terminologia jest zgodna ze stosowaną przez Roya Stokesa w fachowej encyklopedii i bardziej przejrzysta niż u Francisa (EB, wyd. 15). Bibliografia rejestracyjna identyfikuje książki, artykuły i inne materiały i zestawia je w celach informacyjnych w spisy według kryteriów formalnych (czas, terytorium, język, forma, autor) lub treściowych (w ramach przyjętych schematów klasyfikacyjnych). Ten zespół działań utożsamiany bywa w potocznym rozumieniu z całą bibliografią. Podstawowym jej celem jest rejestracja. O funkcji tej pisał w 1929 r. Pollard stwierdzając, że zadaniem bibliografii jest "stworzenie spisu, w którym zebrana byłaby twórczość jednego autora, drukarza, piśmiennictwo miasta lub kraju", a ostatecznym celem, ku któremu dąży, jest "reje-

⁴¹ S. G a s e l e e, The Aims of Bibliography. The Library, 4th, ser. 1932, vol. 13, s. 225-250 (komentarz: G r e g, s. 250-255; P o l l a r d, s. 255-258).

stracja produkcji literackiej narodu w formie roczników uzupełnianych indeksami"⁴². Cechy te przypisywał jednak nie bibliografii rzeczowej, która tak jak bibliografia rejestracyjna wywodziła się z zainteresowania treścią książki lecz bibliografii formalnej, której odpowiada bibliografia krytyczna w artykule Bowersa. Roy Stokes również podkreśla, że rejestracja jest podstawą wszelkiej innej działalności bibliograficznej, gdyż zanim książki podda się badaniu, należy stwierdzić, iż istnieją⁴³. Bowers nazywa bibliografię rejestracyjną "enumerative" lub "systematic". W niektórych polskich pracach tłumaczy się te terminy dosłownie, co nie jest właściwe. Nazwy "bibliografia wyciszająca" (lub "enumeratywna" - z czym też można się spotkać) czy "systematyczna" gubią podstawowe funkcje tej nauki - identyfikowania i porządkowania. Dodatkowo ten ostatni termin może kojarzyć się polskiemu czytelnikowi ze spisem w układzie systematycznym. Lepiej przyjąć jako alternatywną nazwę dla bibliografii rejestracyjnej termin "systematyzująca". Podkreśla on, że chodzi o nazwanie takich działań, w rezultacie których powstaną spisy bibliograficzne porządkujące materiał - w zależności od przeznaczenia wykazu - według różnych kryteriów (nie tylko treściowych jak w układzie systematycznym).

Większość działań bibliografa odbywa się na poziomie rejestracji, stąd tę pierwszą i podstawową funkcję bibliografii wielu utożsamia z całą nauką. Tymczasem to potoczne rozumienie jest całkiem odmienne od sądów samych bibliografów, dla których bibliografią właściwą jest bibliografia krytyczna. To o niej pisze Bowers, iż "w swej najczystszej postaci nie interesuje się literacką, historyczną czy krytyczno-estetyczną oceną zawartości, a koncentruje się wyłącznie na fizycznej formie książki"⁴⁴. Pomocnicze są dla niej zagadnienia historii drukarstwa i ilustracji, introligatorstwa, problemy związane z dystrybucją książki, cenzurą oraz bibliofilstwo. Kompleksowe badanie polega na ustaleniu drukarza, daty i miejsca wydania, genezy opisywanego egzemplarza i przypisania go do konkretnej edycji przez porównanie części składowych druków. Na podobieństwo edy-

⁴² P o l l a r d, Bibliography, l.c. (Enumeration and Arrangement, s. 541).

⁴³ S t o k e s, l.c., s. 407.

⁴⁴ B o w e r s, l.c., s. 590.

torskiej czynności zaczytywania tekstów Pollard nazwał to działanie "kolacjonowaniem książek". Rozwój tzw. "nowej bibliografii" wiąże się z badaniami Alfreda Pollarda, Waltera Grega i RONALDA MCKERROWA nad literaturą angielską a zwłaszcza nad dramataми Shakespeare'a⁴⁵. Związki z literaturą wyrażają się także tym, iż bibliografia krytyczna ustala szczegóły ważne dla badań nad twórczością literacką: jak autorstwo dzieł i chronologię druków. Wierne odwzorowanie użytego przez Bowersa terminu "analytical" czy "critical bibliography" znów nie oddaje właściwej natury zagadnienia. Bibliografia krytyczna (analizująca) nie powinna być utożsamiana z nazywanym tak samo po polsku adnotowanym spisem. Zamiast odkalkowanej nazwy "bibliografia krytyczna" lepiej byłoby posłużyć się określeniem "krytyka bibliograficzna". Ten opisowy termin precyzyjniej nazwie cały nurt działań, który nie mieści się w wąskim zakresie bibliografii i w polskiej tradycji należy do bibliologii.

Bowers wprowadza w swym artykule jeszcze dwa nowe terminy. Jeśli "krytyka bibliograficzna" dotyczy tylko ustalenia szczegółów potrzebnych do dokładnego opisanie książek, mamy do czynienia z tzw. bibliografią opisową (descriptive bibliography). Jeśli natomiast porównuje się także teksty badanych egzemplarzy, aby ustalić zgodność z pierwowzorem i skorygować poprawność opisu, wkraczamy w pole tzw. bibliografii tekstu (textual bibliography)⁴⁶.

Za "ojca" tej ostatniej uznaje się Alfreda Pollarda, który już w artykule z 1910 r. uważał, że przy dokładnym kolacjonowaniu książek nie można pominąć porównania tekstów. Sam termin został po raz pierwszy użyty przez Bowersa⁴⁷.

Bibliografia opisowa wykazuje podobieństwa z bibliografią reje-

⁴⁵ W. W. G r e g, A Bibliography of the English Printed Drama to the Restoration, 4 vols., 1939-1959; t e n ż e, The Variants in the First Quarto of "King Lear". A Bibliographical and Critical Inquiry, London 1940; R. B. M c K e r r o w, op. cit.; A. W. P o l l a r d, Shakespeare Folios and Quartos; A Study in the Bibliography of Shakespeare's Plays 1594-1685, London 1909.

⁴⁶ Termin stworzony przez Bowersa jest uznany za kontrowersyjny, gdyż nie wyjaśnia właściwej natury zagadnienia, którą ujawnia dopiero bardziej opisowe sformułowanie "bibliografia zastosowana do badań tekstu" (S t o k e s, l. c., s. 414).

⁴⁷ Dwie podstawowe prace F. T. B o w e r s a to: Textual and Literary Criticism (Cambridge 1959) i Bibliography and Textual Criticism (Oxford 1964).

stracyjną, ale tylko w zakresie opisu pierwszych wydań dzieł danego autora w bibliografiach autorskich i spisach powstających w wyniku bibliografii opisowej. Innych zbieżności pomiędzy nimi nie ma. Bibliografia opisowa dotyczy wyłącznie dokumentów prymarnych, a rejestracyjna także pochodnych. Opis jest bardzo dokładny (w przeciwieństwie do opisu zawierającego minimum informacji pozwalających na identyfikację), gdyż dotyczy "egzemplarza doskonałego" i wszystkich jego wariantów. Nie służy wyłącznie identyfikacji, lecz może zawierać wiadomości poszerzające wiedzę o książce. W tym kontekście dziwi fakt, że Francis (wyd. 15) użył terminu bibliografia opisowa dla nauki zajmującej się identyfikacją i rejestracją książek, artykułów i innych materiałów. Potraktował go jako synonim bibliografii rejestracyjnej ignorując tym samym wyeksponowane przez swego poprzednika różnice pomiędzy tymi gałęziami nauki.

Po przedstawieniu poglądów na bibliografię wyłożonych w kolejnych artykułach EB pora wrócić do pytań postawionych na początku. Zmiany, jakie nastąpiły w ciągu dwustu niemal lat, przemieniły bibliografię z niesamodzielnej nauki o rękopisach w dyscyplinę naukową, która - według określenia A. Pollarda - jak "parasol" obejmuje wszystkie zagadnienia związane z książką. Odpowiada ona w zasadzie historii książki, gdyż zainteresowaniem swym obejmuje te dyscypliny skupione w ramach nauki o książce, które związane są z jej produkcją - jako pierwszym stadium utrwalania i przekazywania myśli ludzkiej, inne (dotyczące upowszechniania i czytelnictwa) pomija. Rywalizująca z bibliografią nazwa "bibliologia", której zastosowanie rozumiał Taylor (1878) i Pollard (1910) wyszła dziś z użycia i w powojennych wydaniach EB nie jest nawet jako termin wspomniana.

Należy podkreślić dbałość wydawców encyklopedii o to, by dostarczać użytkownikowi wiedzę rzetelną, popartą naukowym autorytetem autorów i aktualną. Opracowanie kolejnych haseł powierzano uznanym bibliografom⁴⁸. Ich artykuły z EB natychmiast wchodziły do kanonu literatury obowiązkowej dla studiujących i były cytowane w podręcznikach bibliografii (np. Student's Manual of Bibliography A. Esdaille'a)⁴⁹. O aktualności haseł (szczególnie tych przedwojennych)

⁴⁸ Jedynie w przypadku E. F. Taylora nie udało się ustalić, kim on był.

⁴⁹ Por. przypis 19.

świadczy wpływ, jaki wywarły eseje Pollarda na ożywienie dyskusji wokół bibliografii na forum Bibliographical Society. Nie można też zarzucić nieaktualności artykułowi Bowersa (1960), który ukazał się po dłuższej przerwie spowodowanej wojną i powojennymi trudnościami finansowymi wydawców. Wprawdzie pewne zmiany, jakie dokonały się w bibliografii od wypowiedzi Pollarda (1929), czekały blisko 30 lat, by trafić na szpalty EB, ale pierwszeństwo w procesie ciągłej aktualizacji encyklopedii miały te hasła, które musiały ulec przeobrażeniu na skutek wydarzeń wojennych. Kiedy jednak bibliografia do czekała się nowego opracowania, jej autor - F. Bowers - zadbał o to, by ustosunkować się do wszystkich aktualnych osiągnięć i ustaleń nauki. Nie pominął w swym artykule zmiany przedmiotu bibliografii poszerzonego o rękopisy i dokumenty niesamoistne wydawniczo, zasad opisu bibliograficznego, podkreślił też wkład bibliografów amerykańskich.

Zatem do ukazania się wyczerpującego opracowania Roya Stokesa w "Encyclopedia of Library and Information Science" EB utrzymywała pozycję aktualnego i kompetentnego źródła wiedzy bibliograficznej. Artykuł Bowersa nie ustępuje opracowaniu w fachowej encyklopedii. Najwięcej wątpliwości budzi tu hasło opracowane przez F. C. Francisa z najnowszej edycji EB. Sygnalizuje on wprawdzie zwiększający się udział nowoczesnych technik komputerowych w pracach bibliograficznych, ale nie wnosi wiele nowego w stosunku do artykułu R. Stokesa. Trudno też dociec, czy zaproponowany przez Francisa podział na bibliografię krytyczną i opisową (utożsamianą z bibliografią rejestracyjną) jest odbiciem jakiejś nowej tendencji w nauce, czy poglądem jednego tylko bibliografa - autora hasła.

Czy EB będzie dalej prezentować obiektywną wiedzę na temat bibliografii i jak ją przedstawi użytkownikowi, mogą rozstrzygnąć dopiero nowe opracowania, jeśli pojawią się w encyklopedii.

Aneks

Wykaz kolejnych wydań EB oznaczonych numerami

Encyclopaedia Britannica or a Dictionary of Arts and Sciences compiled upon a new plan... with hundred and sixty copperplates. By a Society of Gentlemen in Scotland. First edition ed. by W. Smellie, 3 vol. Edinburgh: A. Bell and C. Macfarquhar 1768-1771, 4°.

- 2nded., 10 vol. Edinburgh" J. Balfour and Co. 1777-1784, 4°.

- or a Dictionary of Arts, Sciences and Miscellaneous Literature... 3rded. with copperplates, vol. 1-12 ed. by C. Macfarquhar, vol. 13-18 by G. Gleig, 18 vol. Edinburgh: A. Bell and C. Macfarquhar 1788-1797, 4° [Biblioteka Gdańska Polskiej Akademii Nauk (Gd PAN)].

- Supplement to the third edition of the Encyclopaedia Britannica... By G. Gleig, 2 vol. Edinburgh: Thomson Bonar 1801, 4°.

- Supplement to the third edition of the Encyclopaedia Britannica... 2nd edition with improvements, 2 vol. Edinburgh: Thomson Bonar 1803, 4°.

- 4thed., ed. by J. Millar, 20 vol. Edinburgh: A. Bell 1801-1810, 4°.

- 5thed., ed. by J. Millar, 20 vol. Edinburgh: A. Constable and Co. 1815-1817, 4°.

- 6thed., 20 vol. Edinburgh: A. Constable 1823-1824, 4°.

- Supplement to the fourth, fifth and sixth editions of the Encyclopaedia Britannica. With preliminary dissertations on the history of the sciences by Dugald Stewart, John Playfair, W. I. Brande. Ed. by M. Napier, 6 vol. Edinburgh: A. Constable 1824, 4°.

- 7th edition with preliminary dissertations by D. Stewart, J. Mackintosh, J. Playfair, J. Leslie and additions including the late supplement, a General Index by R. Cox and engravings. Ed. by M. Napier, 21 vol. Edinburgh: Adam and Charles Black 1830-1842, 4°.

- 8thed., ed. by T. S. Traill, 21 vol., Edinburgh: A. and C. Black 1853-1860, 4°.

- A Dictionary of Arts, Sciences and General Literature. 9th ed. ed. by I. S. Baynes and W. R. Smith, 25 vol. Edinburgh: A. and C. Black 1875-1889, 4° [Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna w Bydgoszczy (Bydg.), Gd. PAN, Biblioteka Uniwersytetu Jagiellońskiego (Jag.), Biblioteka Uniwersytecka Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego (KUL), Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Krakowie (Kraków PAN), Miejska Biblioteka Publiczna w Krakowie (Kraków Publ.), Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich PAN we Wrocławiu (Ossol.), Biblioteka Uniwersytecka w Poznaniu (Pozn. Un.), Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu (Wroc. Un.).]

- The New Volumes of... constituting in combination with the ninth edition the the 10th ed. Ed. by D. Mackenzie Wallace, A. F. Hadley, H. Chisholm, vol. 25-35. Edinburgh and London A. and C. Black, The Times 1902-1903, 4°. [Pozn. Un., Bygd.].

- A Dictionary of Arts, Sciences and General Literature. 11th ed. Ed. by Hugh Chisholm Cambridge: University Press 1910-1911, 4°. [Jag., Wroc. Un., Biblioteka Uniwersytetu Łódzkiego (Łódź Un.), Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego (Warsz. Un.), Biblioteka Główna Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu (Tor. Un.).]

- The New Volumes constituting in combination with the 29 volumes of the eleventh edition the 12th ed. of that work... Ed. by H. Chisholm, vol. 30-32. London, New York: Encyclopaedia Britannica Co. 1922, 4° [Pozn. Un.].

- A Dictionary of Arts, Sciences, Literature and General Information. 13th edition being volumes 1 to 28 of the latest standard edition with the 3 new volumes ed. by J. L. Garvin covering recent years and the Index-volume, 32 vol. London: Encyclopaedia Britannica Co. 1926, 4°. [Łódź Un., Ossol.].

- A New Survey of Universal Knowledge. 14th ed., ed. by J. L. Garvin, 24 vol. London, New York: Encyclopaedia Britannica Co. 1929, 4° [aktualizowana i wznawiana co rok do 1974 - Gd. PAN, Jag., Łódź Un., Pozn. Un., Tor. Publ. Wroc. Un., Biblioteka Narodowa (Nar.), Biblioteka Główna Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie (Lub. Un.), Biblioteka Główna Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach (Śl.), Miejska Biblioteka Publiczna im. E. Raczyńskiego w Poznaniu (Racz.), Warsz. Un.].

The New Encyclopaedia Britannica in 30 volumes. 15th ed. Chicago: Encyclopaedia Britannica Inc. 1974, 4° [wznawiana co rok].

Малгожата Мозер

РАЗВИТИЕ ПОНЯТИЯ "БИБЛИОГРАФИЯ" В "ЭНЦИКЛОПЕДИИ БРИТАННИКА"

Автор представляет английские взгляды на библиографию на основе лозунгов из известнейшей британской энциклопедии - "Энциклопедия Британника". Сопоставляет статью из XVIII-вечных изданий (первая, которая была помещена в этом труде) с очерками XIX-вечных и всеми, которые появились в изданиях EB XX в. Анализ заглавного слова "библиография" позволяет указать на изменения, которым подвергались взгляды англичан на предмет и задания этой науки, а также на применяемую в ней терминологию. Одновременно преимущество статей XX в. даёт возможность представления современного взгляда на библиографию.